

בעזרת ה' יתברך

מנהג הקטניות בימינו

הרב יוני דון-יחיא

מנהג הקטניות חביב הוא עד מאוד, עד כדי כך שבכל שנה מדובר עליו רבות: דנים מחדש על הצורך שבו, ועל האשכנזים הנוהגים בו האם וכמה הם מסכנים, והאם אפשר לשנות את המנהג, ונוצרות אפילו בדיחות חדשות בנושא.

כנראה שיש משהו במנהג הקטניות שנוגע בנקודה מאוד משמעותית בנפש היהודי ובנפש ההלכה. מצד האדם, המנהג נוגע בתחום בסיסי וקיומי של אכילה, ובפרט בפסח שמאכלים רבים אסורים משום חמץ. ומצד ההלכה, המנהג מבליט את הדיון על ערכו של מנהג שהתחדש במהלך הדורות, במציאות מודרנית שחלו בה שינויים.

א. רקע למנהג

מן התורה "חמץ" הוא הנוצר מאחד מחמשת מיני דגן. קטניות אינן חמץ. לפני כ-700 שנה החלו באשכנז להחמיר באכילת קטניות והמנהג התפשט בכל קהילות אשכנז. מותר להשאיר את הקטניות בבית בארון סגור ואין צורך למוכרם (רמ"א תג, א). וכן מותר ליהנות מהם, לכן אפשר לתת קטניות לבעלי חיים.

לא ידוע כל כך, שלדעת חלק מהראשונים כבר **חז"ל** אסרו לאכול אורז ודוחן מבושלים, ואולי גם שאר קטניות, והגדירו אותם כ"חמץ נוקשה" (עי' מהר"ם חלואה פסחים לה, א וב"בירור הלכה"). כלומר שיש בהם קצת חימוץ, שאינו אוסר אותם מן התורה. אמנם דעה זו לא התקבלה להלכה.

ראשונים אחרים כתבו שטעם המנהג הוא **הערבוב** המצוי בין קטניות לדגנים. הן בשדות, שדרך הגידול המקובלת עד ימינו היא לגדל בשדה מינים שונים. אם מגדלים באותה השדה רק חיטה, למשל, במשך כמה שנים, השדה נחלשת והחיטה לא תגדל כראוי. ערבוב היה מצוי גם באחסון בשקים ובמחסנים משותפים לדגנים ולקטניות. כאשר יבשלו את הקטניות, גרגירי הדגן יחמיצו ויאסרו את התבשיל.

טעם נוסף הוא **הדמיון** בין דגנים לקטניות: את שניהם מבשלים ומשניהם עושים קמח ואופים. שימוש בקטניות עלול להטעות אנשים פשוטים שאינם מבינים בהלכה, שיטעו לבשל או לאפות מיני דגן.

אצל הספרדים לא נהגו להחמיר. אמנם במאות השנים האחרונות נהגו חלק מקהילות הספרדים שלא לאכול אורז וחלק ממיני הקטניות. כך נהגו באיזמיר, וכן רבים במרוקו ובבגדד (עי' למשל בא"ח, ש"א צו, מא).

הנוהגים לאכול קטניות, כדאי שיקנו קטניות שיש עליהם **כשרות לפסח**, מפני שבהם אין ציפוי של לקה וכד', כמו שמצוי למשל בעדשים אדומים (הרב חגי בר גיורא). וכן ישתמשו **באורז** שכתוב עליו כשר לפסח, כי לעיתים האורז נארז בטחנות ובתי אריזה של קמחים או סולת ('כושרות').

בכמון, כורכום, חילבה וכוסברה (טחון) מצוי שמעורבים בהם מיני דגן (נציין שכורכום אינו קטניות, בשונה מכורכום). על כן הנוהגים לאוכלם בפסח, יבררו אותם היטב לפני השימוש. ואם קונה אותם טחונים, ראוי לבדוק שיש להם השגחה טובה.

יש לברור את הקטניות שלוש פעמים לפני בישולם (ע"י ריטב"א פסחים לה, א; יחו"ד ד, ט).

ב. האם יש מקום לבטל את המנהג?

נשמעת מדי פעם טענה שמנהג איסור הקטניות אינו רלוונטי בימינו, שאין חשש כיום לטעויות ותקלות. עוד יש אומרים שאין מה לאכול בפסח חוץ מתפוחי אדמה וקשה להסתדר ככה. ויש ששואלים אם לפי זה ניתן לבטל את המנהג או לעשות 'התרת נדרים' כדי להתיר אכילת קטניות.

ראשית, יש בטענה חוסר הכרה של המציאות. אמנם איכות המזון גבוהה והתעשייה משוכללת הרבה יותר מבעבר. ועדיין במקומות רבים מגדלים אורז באותם שדות שגידלו בהם דגנים. במכולות המביאות דגן וקטניות לארץ אין מקפידים על נקיין יסודי בין מוצר למוצר, וכן בשינוע במכולות ובמפעלים בארץ. הוכח שיש בתוך שקי אורז לפעמים מעט גרעיני חיטה. בגרגירי הכמון למשל מעורבים מיני דגן, והיה דיון בעולם הכשרות אם לתת לכמון הכשר לפסח.

אמנם לנוהגים היתר בקטניות יש פתרון – שהם בוררים היטב את הקטניות שלוש פעמים לפני בישולם, ומותר להם בודאי להחזיק במנהגם. מכל מקום יש בסיס מציאותי לחשש בקטניות גם בימינו. גם החשש לבלבול בין קטניות ובין מיני דגן קיים בימינו. דווקא משום שרובנו לא חקלאים ואנו קונים גרגירים מסוגים שונים מבלי לעמוד על טיבם. ישנם אנשים שאינם יודעים ש"גריסי פניני" הם גרעיני שעורה והם חמץ גמור, וכן יש שטעו בקוואקר ואפילו בבורגול שנדמו להם כמיני קטניות.

בימינו נוצר חשש דומה – התעשייה השתכללה וישנם מוצרי לחמניות, שקדי מרק, עוגות ועוגיות כשרים לפסח ללא חשש קטניות, אף שהם נראים כמו חמץ. לכן הרבנות הראשית מחייבת את המפעלים לעשות שינוי ניכר בצורת המוצר, כגון שיהיה רחב יותר או בצורה מיוחדת, כדי למנוע טעויות שלצערנו קרו לא מעט פעמים.

עד כאן במישור הטכני, כעת נעבור למישור העקרוני. מנהג הקטניות מהווה בשבילנו הזדמנות להבין את משמעות המנהגים כולם בעם ישראל והמקום העצום שהם תופסים בהווי החיים הרוחני, ההלכתי והמעשי שלנו.

התורה הכתובה הינה **הבסיס** של החיים הישראליים שלנו, והמנהג הוא **הרוח החיה** של ההווי הישראלי. ולכן אמרו רבותינו "מנהג ישראל – תורה". מה שנותן את הגוון המיוחד לכל חג ולכל מצוה, הם המנהגים, ואפשר להוסיף גם את המאכלים, הריחות והטעמים של שבתות וחגים. גם המנגינות המיוחדות שיש לכל עדה בראש השנה ויום כיפור אינם מצוה, אלא הם רק 'מנהג'. ובכל זאת ידוע לכל עד כמה חרוטות המנגינות בלבו של כל יהודי שהשתתף בתפילות קדושות אלה.

בגלל שהמנהג נוגע במהות הווי החיים הישראלי, התורה נותנת למנהג תוקף: יש הסוברים שמנהג הקטניות מחייב **מן התורה**, שנאמר "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל", והעובר עליו חייב מיתה בידי שמים! (מהרי"ל, מאכלות אסורות בפסח, טז). ויש הסוברים שהמנהג מחייב **מדרבנן**, שנאמר "אל תטוש תורת אמך" (חיי אדם קכז, א). הטיעון "זה רק מנהג", נובע אפוא מחוסר יידע. ואכן הפוסקים הוסיפו ואמרו על המזלזל במנהג הקטניות - "פורץ גדר ישכנו נחש" (שע"ת תנג, א). ובעל "ערוך

השולחן" (תנג, ד) כתב: "והמפקקים והמקילים בזה מעידין על עצמן שאין בהם יראת שמים ויראת חטא ואין בקיאה בדרכי התורה".

מכאן לשאלה האם מותר לאדם פרטי לעשות התרת נדרים לקטניות. השאלה נובעת מחוסר הבחנה בין נדר פרטי, שניתן להתירו, ובין מנהג אבות שהתוקף שלו כללי ורחב ולא ניתן להתרה. כך כותב לפני כמאתיים שנה ה'חתם סופר' (א, קכב) שהיה מגדולי דורו. הוא מוכיח באריכות שאין אפשרות הלכתית להתיר מנהג שנהג בו הציבור, ובפרט במנהג שנעשה על פי תלמידי חכמים. כמו שפוסק ה'שולחן ערוך' (יו"ד רכח, כח): "אם היתה ההסכמה גדר לרבים או סייג לתורה ולדבר מצוה, אינם יכולים להתירו".

גם לדעת הרב עובדיה יוסף (חזו"ע ב, נה; ילקוט יוסף החדש תנג, ב) אין אפשרות לאשכנזים לשנות את מנהגם. לדעתו, בני עדות המזרח שנהגו לא לאכול אורז וקטניות, לא עשו זאת מכוח גזירה כמו האשכנזים אלא מחמת זהירות מחמץ, ותוקף המנהג קל יותר. לכן לדעתו בן עדות המזרח שיש לו צורך כגון חולי וכד' רשאי לעשות התרת נדרים. דומה שגם בעדות המזרח לא התקבלה שיטתו כל כך, ומי שיש לו מסורת מאבותיו לא לאכול אורז וכד' דבק במנהגיהם.

בעולם הפוסט-מודרני כיום, אין אמיתות, ואין ממילא משמעות לעבר. השדר הוא: אין עבר, אין עתיד, תמציא את עצמך. בתוך עולם מבולבל, זכינו שיש לנו דרך סלולה – 'משה אמת ותורתו אמת'. עלינו להיות גאים בכך שבידינו לאחוז בתוך המציאות המתחדשת את המסורת הנפלאה שממשיכה מדור לדור. ולכן אפילו בדברים שנכתוב להלן שניתן להקל בהם מן הדין, כדאי שלכל אדם יהיו מנהגים שאותם הוא משמר בשמחה "בגלל שסבא שלי נהג ככה!".

לגבי הטענה ש'אין מה לאכול בפסח', בימינו טענה זו אינה מתיישבת על הלב. לפני כמה עשורים יתכן שאכלו בפסח בעיקר תפוחי אדמה, ביצים ואגוזים. כיום יש ברשתות המזון כמעט כל מוצר, ללא קטניות – מוצרי חלב ומעדנים, בשרים, עופות ודגים, עוגות, עוגיות וממתקים, ואפילו לחמניות ללא חשש קטניות. זכינו לתרבות של שפע, ואין הצדקה להתלונן בגלל שלא ניתן לאכול חלק מהמוצרים.

למעשה, כל מי שנהגו אבותיו להחמיר בקטניות, עליו להמשיך את המנהג. אמנם בדברים שהתעוררה לגביהם מחלוקת ואין בהם מנהג ברור, נראה לעניות דעתי שמעיקר הדין יש להקל, כמו שכתבו הפוסקים שבספק במנהג הולכים לקולא.

ג. מאכלים הכלולים במנהג הקטניות

מיני הקטניות המצויים הם: **אורז, אספסת, אפונה, דוחן, דורא, חומוס, חילבה, חמניות (גרעינים שחורים), חרדל, כוסמת** (בשונה מכוסמין שהוא חמץ), **כמון, כרום (=זעפרן), כרשינה, לוביה, ספיר, עדשים, פול, פלסילוס (תורמוס צהוב), פרגין, קארי (תבלין), קטנית, קימל, קנבוס, שעועית, שומשום, תורמוס, תירס, תילתן, תמרינד הודי.**

אמנם ישנם מינים שהתעוררה לגביהם מחלוקת אם הם כלולים במנהג הקטניות או לא. מינים אלה לא היו מצויים בארצות אשכנז בדורות שבהם ביססו גדולי הדור את המנהג.

המחמירים סוברים שהגזירה היתה לא לאכול 'קטניות', ולכן גם מינים חדשים של קטניות כלולים בגזירה. המקילים סוברים שהגזירה היתה על **מיני הקטניות המסוימים** שהיו באותו זמן ורק עליהם גזרו. בנוסף, יש מיני קטניות שאינם ראויים לאכילה כפי שהם (לפתית למשל), וחלק מהפוסקים נוקטים שלא גזרו על צמחים בלתי אכילים, גם אם ניתן כיום להפיק מהם שמן.

המינים שיש לגביהם מחלוקת אם הם כלולים במנהג: **בוטנים, כותנה, סויה (ואדממה), פשתן, זרעי צ'יה וקינואה** (עי' להרחבה באג"מ או"ח ג, סג; חוברת לפסח של הרב דב ליאור, 'כשרות'). מכיון שזוהי מחלוקת במנהג ולא באיסור תורה, נראה שאפשר מן הדין להקל, חוץ ממי שיש מנהג ותיק במשפחתו להחמיר, שראוי להמשיך ולאחוז במנהג אבותיו. והרוצה להחמיר, תבוא עליו ברכה.

לגבי **נבטים**: נבטי חיטה אסורים והם חמץ. נבטים של מיני קטניות – אם מנביטים אותם בבית, ויש נבט עם גרעין – הם קטניות ואין לאוכלם. ואם קונים נבטים ללא גרעין, אפשר להקל ולאוכלם (הרב חגי בר גיורא; 'כשרות').

ישנם מאכלים שבודאי מותר לאוכלם ואינם כלולים במנהג. למשל כל מה שגדל על העץ ולא על האדמה, כגון **שקדים ואגוזים (מלך, ברזיל, לוז וכד')**, **פיסטוק וקשיו**. וכן **ירקות** מותרים משום שאין אוכלים אותם כגרעינים יבשים ואין אוספים אותם בדרך הדומה לתבואה. וכן מותר לאכול **חמוציות, גרעיני דלעת** ('כשרות') **וגרעיני אבטיח** (הרב יעקב אריאל).

מוצר תעשייתי, כגון רסק עגבניות, שכתוב עליו "כשר לפסח", בלי התייחסות לקטניות – הוא ללא קטניות. בגלל שכאשר יש קטניות, חובה לציין זאת ('כשרות').

ד. שמן קטניות

במוצרים רבים כיום יש תערובת של שמן ופעמים רבות מדובר בשמן המופק מקטניות. רבינו הרמ"א (תנג, א) פוסק ששמן קטניות אסור באכילה. איננו יכולים לחלוק על הרמ"א אלא שהפוסקים דנו איזה שמנים כלולים בדבריו. יש שלושה מצבים שבהם חלק מהפוסקים הקלו:

א) שמנים המופקים מקטניות שלא היו מצויות בעבר, כפי שהבאנו לעיל לגבי סויה וקנולה (לפתית).
ב) שמנים המופקים מקטניות שאין אוכלים את הגרעינים שלהם, כגון כותנה וקנולה (מופק מלפתית).

לאור זאת נחלקו הפוסקים גם **בלציטין** המיוצר מצמח הלפתית ומשמש הרבה בשוקולדים וכד'. למעשה נראה להקל מן הדין ולכן שוקולדים וכדומה שכתוב עליהם "מכיל לפתית" מותרים באכילה גם לאשכנזים (הרב שמואל אליהו בשם מו"ר הגר"א שפירא והגר"מ אליהו; באהלה של תורה ב, סז).

ג) שמנים המופקים בתהליך יבש לגמרי ללא עירוב של מים על הגרעינים. כך נקט מרן הראי"ה קוק (אורח משפט קח-קיד) והתיר שמן שומשומין שנעשה בלי עירוב מים. כך מוכח מפוסקים רבים, שמנהג הקטניות אינו חמור יותר מחמץ. כשם שדגן אינו אסור עד שיבוא במגע עם מים ויוכל להחמיץ, כך בקטניות שהפיקו מהם שמן ללא מים, אין בהם כל איסור. אולם בימינו המצב שונה ואין הקפדה ברורה שלא לערב מים בתהליך יצור השמן (הרב יוסף צבי רימון).

ישנה דעה יוצאת דופן שמקילה בכל שמן קטניות שנעשה לפני פסח (באר יצחק סי' יא).

למעשה, מקובל להקל **בשמן כותנה**. וכן רבים מקילים לאור האמור גם **בשמן קנולה** (הרב אבינר, הרב אליקים לבנון, הרב חגי בר גיורא). ויש מקילים גם **בשמן סויה** (הרב דב ליאור). מן הדין אפשר להקל בכל השמנים הללו. והמחמיר תבוא עליו הברכה. המחמירים משתמשים בפסח בשמן כותנה, שמן אגוזים או שמן זית. שמן דקלים אינו מומלץ כל השנה, מסיבות בריאותיות.

פריכיות אורז של חברת B&S. בשנת תשע"ח התפרסם היתר מחודש של הרב אליקים לבנון, לאכול פריכיות של מפעל אחד ספציפי, שנבדק שבתהליך היצור שלו אין מים והכל ביבש. זאת ע"פ העקרון

השלישי שהבאנו שרק במגע עם מים אסרו קטניות. אף שמצד הדין יש הגיון בדבר, נראה לעניות דעתי שיש מקום לסמוך על כך רק בשעת הצורך כגון בזקן או חולה שפריכיות הם מרכיב מרכזי בתזונה שלו. אבל לכתחילה המנהג המקובל הוא שלא לאכול אורז קלוי אף ללא מים. וכן אמר לי מו"ר הרב יהושע בן מאיר. מרן הראי"ה התיר **תוצרת** של קטניות דהיינו שמן, ולא שמענו שהתיר את הקטנית עצמה.

ה. קטניות לחות

המנהג שהתקבל במשך הדורות הוא להימנע מאכילה של קטניות בין לחות ובין יבשות. אולם יש פוסקים שהקלו בתרמילים לחים וירוקים בטענה שהם מוגדרים כירק ולא כקטנית ואינם דומים במצב כזה לדגן (בית דוד המובא בברכ"י תנג, ב). וכך פוסק הרב דב ליאור בימינו ששעועית ואפונה לחים מותרים באכילה.

פוסקים רבים החמירו בדבר זה (החיד"א בברכ"י, חלקת יעקב יו"ד כה ועוד). ומכל מקום הרוצה להקל, יש לו על מה לסמוך, אם אין לו מנהג אבות לאסור. אם יש צורך בריאותי, כגון אדם טבעוני שאין לו הרבה אפשרויות מאכל אחרות, יש לעניות דעתי מקום גדול להקל.

ו. תערובת קטניות

הרמ"א (תנג, א) כותב שאם נפלו מעט קטניות לתוך התבשיל הן אינן אוסרות אותו. כלומר אם הקטניות הן מיעוט ולא רוב, יש להוציא את הקטניות מהתבשיל, אם ניתן, ושאר התבשיל מותר (מ"ב ח-ט). מדובר במקרה שהקטניות נפלו בטעות לתבשיל, אבל אין לערבב בכוונה תחילה. וכן המנהג שלא לאכול תערובת קטניות (הרב יעקב אריאל, הרב יוסף צבי רימון), חוץ משעת הדחק כגון חתן אשכנזי אצל חותנו הספרדי, כפי שיובא להלן.

אמנם יש פוסקים שמקילים יותר (במראה הבזק ד, נא; ואכלת ושבעת עמ' 305, הרב יחיאל פריס בתחומין י"ג) מהסיבות הבאות: א) אולי הרמ"א אסר לערב קטניות תוך כדי החג, אבל לפני החג מותר לכתחילה לערב מעט קטניות (עי' באר יצחק סי' יא). ב) מפעל שמייצר מאכל עם תערובת קטניות עושה זאת בהיתר, כי הוא פונה לקהל ספרדי שהמאכל מותר לו באכילה. וממילא מותר לאשכנזי לקנותו, כי לאחר שהמאכל נוצר בהיתר מותר לכולם לקנותו (קנייה נחשבת ל"דיעבד"). ג) פעמים רבות במעדנים וכד' התערובת היא של שמן קטניות, והבאנו לעיל שיש מקילים בשמן.

לשיטת המקילים ניתן לקנות **מעדנים ושוקולדים** שכתוב עליהם "כשר לפסח לאוכלי קטניות", כל עוד אין שם רכיבים של קטניות הניכרות לעין או קטניות שמהוות את רוב המאכל (הרב דב ליאור בחוברת לפסח; פניני הלכה ט, ו). מכיון שהרבנות הנותנת כשרות לא רצתה להיכנס למחלוקת בדין תערובת קטניות ובדין שמן קטניות היא כתבה נוסח שבודאי נכון – שהמוצר כשר לאוכלי קטניות. אבל צרכן שיוודע להבחין בין קטניות ממש לבין תערובת של מיעוט קטניות, יכול לשיטתם לקנות ולאכול.

לשיטה המקילה מותר גם לקנות **בשר ועוף** טריים או קפואים, שכתוב עליהם "לאוכלי קטניות". מדובר כנראה בחומצה הלקטית או בחומרים נוספים שמוזרקים לבשר ומופקים מקטניות. וכן **מיוזג, טונה בשמן** וקל וחומר **טונה במים** – שכתוב עליהם "כשר לפסח לאוכלי קטניות". וכן **חלב 1%** שכתוב עליו קטניות בגלל שמוסיפים לו ויטמין ס המופק מקטניות.

נדגיש, שאין לאכול שום מוצר ללא כשרות לפסח.

למעשה, הרוצה להקל יש לו על מה שיסמוך. אם כי המנהג הרווח להחמיר בזה.

ז. בני עדות שונות שהתחתנו

לשמחתנו קמים הרבה מאוד בתים בישראל, שהם בני עדות שונות. באופן כללי מקובל על הרבה פוסקים שאשה מקבלת על עצמה את מנהגי בעלה, בין להקל ובין להחמיר (ע"פ תשב"ץ ג, קעט ועוד). לדעת הרב עובדיה יוסף אם האשה באה מעדות המזרח והבעל מוותר ומוחל, האשה יכולה להמשיך ולאכול קטניות. אולם לטווח ארוך וכשיש ילדים, אין הדבר כדאי שיהיה בבית אחד שני מנהגים שונים.

השאלה המרכזית עולה כשמתארחים בפסח אצל ההורים, איך מגשרים על הפער בין הנוהגים לאכול קטניות לבין אלה שלא. הגישה לעניות דעתי היא להרבות במשפחתיות ואחדות בחג, מתוך כבוד הדדי. "גדול השלום", ויחד עם זאת אחדות אינה אחידות ויש להורים לכבד את מנהגי החתן. אין מקום להיפגע מכך שהחתן אינו אוכל אצלם קטניות שהרי כולם מכירים את מנהג הקטניות, ובפרט בימינו שמקובל במהלך כל השנה שלכל אחד יש תפריט משלו מסיבות שונות – יש צמחונים ויש טבעונים ויש שאינם אוכלים מתוקים וכו'. למעשה, כדי לאפשר הרגשה נוחה לכולם, יוכלו החתן ואשתו לנהוג אצל ההורים על פי השיטות המקילות ביותר במנהג הקטניות, כדלהלן.

מצד ההורים המארחים – כדאי להכין גם מאכלים שאינם קטניות, כדי שגם החתן שאינו אוכל אורז יוכל לשבוע ולהרגיש בנוח. אם ההורים בני תורה ומבינים את חשיבות המנהג, הם ישתדלו מעצמם לכבד את מנהגי החתן במידת האפשר, שלא להכניס רכיבים של קטניות ותבליני קטניות לתוך המרק וכד'.

מצד החתן, אין לאכול קטניות הניכרות לעין, ולא פשטידת קטניות. אבל ניתן להקל בתערובת של קטניות כאשר היא המיעוט, כגון תבליני קטניות. גם חמין או מרק שיש בהם למשל גרעיני חומוס, יכול לאכול הכל מלבד החומוס. וכן כתבו הרב אליקים לבנון ופוסקים נוספים. מאותה סיבה מותר לחתן לאכול תבשיל מכלי שבישלו בו לפני כן קטניות כגון אורז, משום שהטעם של האורז הנפלט לתוך התבשיל הוא מיעוט ובטל ברוב (עי' זרע אמת ג, מח יוח"ד ה, לב). וכן יכול לאכול מאכלים שנעשו משמן קטניות. ויכול לאכול קטניות לחות בתרמיל כגון שעועית או אפונה.

כמו כן מותר לחתן לכתחילה לאכול מצות רכות ועבות (עי' שו"ע תס, ה ומ"ב). אך לא יאכל מצה עשירה כגון 'מצות ביצים'.